

CRETA ROMANA E PROTOBIZANTINA

ATTI DEL CONGRESSO INTERNAZIONALE

(Iraklion, 23-30 settembre 2000)

Congresso internazionale organizzato dalla
SCUOLA ARCHEOLOGICA ITALIANA DI ATENE

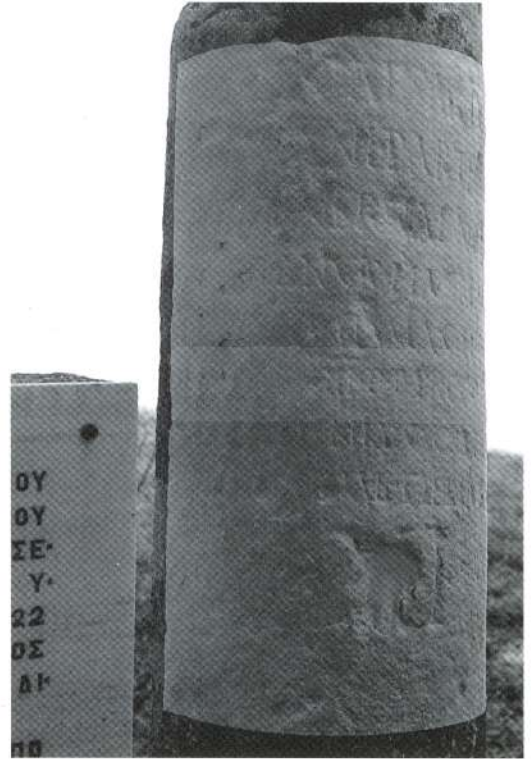

BOTTEGA D'ERASMO
ALDO AUSILIO EDITORE IN PADOVA

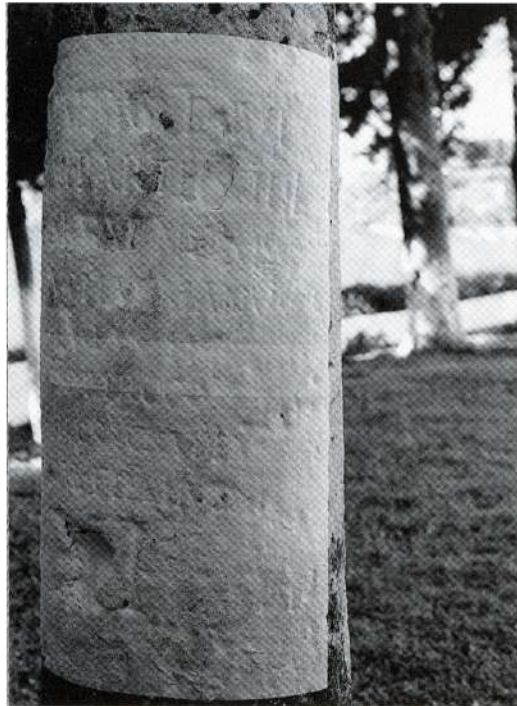
2004

α

β

γ

Εικ. 1α,β,γ- Ροδιπού, εκκλησία Αγ. Γεωργίου.

PECUNIA SACRA DEAE DICTYNNAE
ΤΑ ΜΙΛΙΑΡΙΑ ΑΠΟ ΤΗ ΒΙΡΑΝ ΕΠΙΣΚΟΠΗ ΚΑΙ ΤΟ ΡΟΔΩΠΟΥ
ΚΑΙ ΑΛΛΕΣ ΕΠΙΓΡΑΦΙΚΕΣ ΜΑΡΤΥΡΙΕΣ

Λογομύθια για την εκ νέου μελέτη των επιγραφών από τη Βιράν Επισκοπή και το Ροδωπού έδωσε η σύνταξη Καταλόγου των επιγραφών του Μουσείου Ρεθύμνης από το Εργαστήριο Παπυρολογίας και Επιγραφικής του Πανεπιστημίου Κρήτης σε συνεργασία με την ΚΕ΄ ΕΠΚΑ και τις συναδέλφους αρχαιολόγους Μαρία Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη, Ειρήνη Γαβριλάκη, Νότα Καραμαλίκη και Εύα Τέγου. Οι δύο αυτές επιγραφές αποτελούν τους μοναδικούς οδοδείκτες ή μιλιάρια της Κρήτης, και, παρόλες τις δυσκολίες κατανόησης και ερμηνείας τους, παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον: στο πρώτο τέταρτο του 2^{ου} αιώνα μ.Χ., τα ιερά χρήματα της Δίκτυνας (*pecunia sacra deae Dictynnae*), μιας θεάς που δεν έχει άμεση σχέση με δρόμους, χρηματοδοτούν ένα δημόσιο οδικό έργο.

Ήδη από τις αρχές του αιώνα είναι γνωστή η ανεπίγραφη κυλινδρική στήλη, την οποία η Μ. Guarducci συμπεριέλαβε στις επιγραφές του Δικτυνναίου και η οποία σώζεται ακόμα στην ίδια θέση, στον περίβολο της εκκλησίας του Αγ. Γεωργίου στο Ροδωπού. Η επιφάνεια του οδοδείκτη έχει υποστεί τις αναμενόμενες από τις καιρικές συνθήκες φθορές, αλλά η ανάγνωση του λατινικού κειμένου είναι εφικτή (Εκ. 1α,β,γ)¹:

Imp. Caesar Divi
[Tr]aiani Parth[ic]i fil.
3 [D]ivi Nervae nepo[s]
[Tra]janus Hadrianus [Aug.]
pont. max. trib. [pot. ..]
6 cos. III p. p. proco[s.]
pecunia sacra deae
Dictunnae fieri iu[ssit]
XI

¹ ICPI.xi [Dictynnaeum].6. Διαστάσεις: ύψος 1.62 μ., διάμετρος 0.38, περίμετρος 1.38 κάτω, 1.31 πάνω, ύψος γραμμάτων 0.05 (στους πρώτους στίχους) έως 0.035 (ύψος αριθμού 0.12). Στίχ. 6: *pmc.* Guarducci, αλλά το σχήμα του όμικρον διακρίνεται καθαρά. Τα υπογραμμισμένα γράμματα του στίχ. 8 δεν είναι πλέον ορατά.

Η δεύτερη ενεπίγραφη κυλινδρική στήλη ανακαλύφθηκε το 1959 κατά τις ανασκαφές του Κωνσταντίνου Καλοκώρη στη Βιράν Επισκοπή, στη βυζαντινή βασιλική των Αγίων Αναργύρων², και δημοσιεύτηκε από τον Giacomo Manganaro. Είναι σπασμένη πάνω και φέρει αποκρούσεις κατά τόπους (AKM Ρεθύμνου Ε69, *Εικ. 2α,β,γ*)³:

[- -----, δημαρ]-
[χικῆς ἐξ]ου[σί]ας τὸ [..', ὕπα]-
3 [τος] τὸ γ', πατήρ πατριδ[ος],
ἀνθύπατος, ὁδοὺς ἐν χρημ[ά],
των ἱερῶν θεᾶς Δικτύνης
6 γενέσθαι ἐκέλευσεν.
Γ'Γ'.. ἴναcat

Από την αντιπαραβολή των δύο κειμένων, είναι προφανές ότι το σωζόμενο από τη Βιράν Επισκοπή κείμενο στα ελληνικά αποτελεί πιστή μετάφραση των στίχων 6, 7 και 8 του λατινικού από το Ροδωπού, με εξαίρεση τη λέξη ὁδοὺς του στίχου 4, η οποία πιθανόν να είχε χαραχθεί και στη στήλη του Ροδωπού αλλά δεν σώζεται, και τους αριθμούς στους στίχους 9 και 7 αντίστοιχα.

Και τα δύο κείμενα δηλώνουν ότι ο αυτοκράτορας διέταξε την κατασκευή οδού ή οδών: *fieri iussit* / γενέσθαι ἐκέλευσεν, και όχι *restituit* / ἀποκατέστησεν ή *renovavit* / ἐπεσκεύασεν, ή τα παρόμοια⁴. Η φράση αυτή, όπως σημειώνει η Guarducci (*ad loc.*), ενδέχεται να σημαίνει νέα χάραξη σε κάποια σημεία, αλλά και διαπλάτυνση και αποκατάσταση ενός ήδη υπάρχοντος οδικού δικτύου.

Από τους τίτλους του αυτοκράτορα στις δύο επιγραφές, ο τίτλος *proconsul* / ἀνθύπατος αποκτά ιδιαίτερη σημασία για τη χρονολόγηση της επιγραφής από τη Βιράν Επισκοπή,

² Καλοκώρης 1959, σ. 230-239, πιν. 179-184. Η βασιλική χρονολογείται τέλος 10^{ου} αρχές 11^{ου} αιώνα μ.Χ.

³ MANGANARO 1965, σ. 301-303 fig. 9a-3 = *SEG* 23.581. Διαστάσεις: ύψος 0.56, διάμετρος 0.48, περίμετρος 1.55, ύψος γραμμάτων τα οποία χαράχθηκαν με τη βοήθεια οδηγών 0.035.

Υποστιγμένα γράμματα:

Στίχ. 2: σώζονται μόνον το κάτω δεξιό τμήμα του ὄμικρον, το κάτω μισό κάθετης κεραίας του ὕψιλον, το κάτω τμήμα κάθετης κεραίας του ὠϊα, η κάθετη κεραία και το αριστερό τμήμα της οριζόντιας του ταυ ή πι.

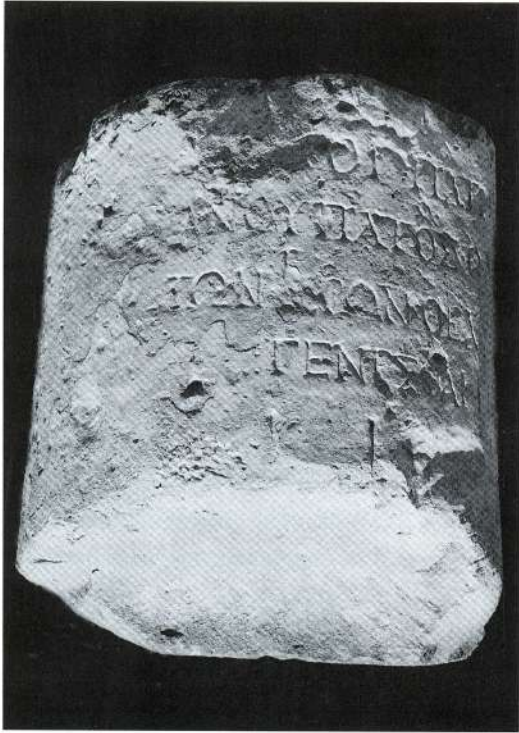
Στίχ. 3: σώζονται μόνον το κάτω τμήμα κάθετης κεραίας του ταυ, η αριστερή γωνία του δέλτα. Πάνω από το γάμμα σώζεται οριζόντια κεραία.

Στίχ. 4: σώζονται μόνον το κάτω μισό της αριστερής κεραίας και το κάτω τμήμα της πλάγιας μεσαίας του μυ.

Στίχ. 7: σώζεται μόνον το πάνω τμήμα κάθετης κεραίας.

Εκ παραδρομής αναφέρει ο Manganaro (MANGANARO 1965, 302), και κατά συνέπεια και οι εκδόσεις του *SEG*, ότι η επιγραφή προέρχεται από τη Σύβριτο. Η έκδοση του Manganaro παρουσιάζει διαφορές στην ανάγνωση κυρίως των στίχων 1 και 7: [αὐτο]ν[ε]ρίτωρ τὸ ..', ὕπα|/[τος] τὸ γ, πατήρ πατριδ[ος], / ἀνθύπατος, ὁδοὺς ἐν χρημ[ά]/των [ἱερῶν] θεᾶς Δικτύνης / γενέσθαι ἐκέλευσεν. / ΠΙ ---

⁴ Παρόμοιες επιγραφές των Αντωνίων για την κατασκευή οδών βλ. *IG* 5821-5825, 5834-5835, 5841 (λατινικό κείμενο, αριθμός ελληνικά), 5843, 5844 (λατινικό κείμενο, αριθμός ελληνικά), 5845, 5849, 5856-7, 5859, 5863, 5864, 5866, 5868, 5872-75, 5877 για τον καθορισμό ορίων και την ίδρυση τερμονισμών (*termini*) βλ. *IG* 5958-5963. Ιδιαίτερα χρήσιμες για την ορολογία και τα μεθοδολογικά προβλήματα υπήρξαν οι σημαντικές μελέτες του Γ.Α. Πικουλά (ΠΙΚΟΥΛΑΣ 1995, 15-28, 320-323, ΠΙΚΟΥΛΑΣ 1992-98α, σ. 305-311 και ΠΙΚΟΥΛΑΣ 1992-98β, σ. 313-325, ΠΙΚΟΥΛΑΣ 1988, σ. 198-227).

a

β

γ

Εικ. 2α,β,γ - ΑΚΜ Ρεθύμνου Ε69.

όπου το όνομα του αυτοκράτορα δεν σώζεται. Και αυτό, παρά το γεγονός ότι ο τίτλος καθ'αυτὸς στερείται ουσιαστικού περιεχομένου, αφού, όπως αναφέρει ο Δίων Κάσσιος, ὄλοι οι αυτοκράτορες εκτός Ιταλίας ασκούσαν εξουσίες ανθυπάτου⁵. Όπως επεσήμαναν οι T. Robert και G. Mangano⁶, από την εξέταση των επιγραφικών πηγών προκύπτει ότι τον τίτλο του ανθυπάτου έφεραν κυρίως οι Αντωνίνοι, ανάμεσα στους οποίους πρέπει να αναζητηθεί και ο αυτοκράτορας της επιγραφής από τη Βιράν Επισκοπή. Η πρόταση του Mangano ότι και ο οδοδείκτης της Βιράν Επισκοπής αναφέρεται μάλλον στον Αδριανό ενισχύεται επιπλέον από το γεγονός ότι ο μεν Τραϊανός, ο οποίος άρχισε πρώτος να χρησιμοποιεί τον τίτλο του ανθυπάτου, εμφανίζεται με τον τίτλο αυτό σε μία επιγραφή του τέλους του 116⁷, μόλις ένα χρόνο πριν το θάνατό του, ενώ οι επιγραφικές μαρτυρίες της Κρήτης για τον Αδριανό είναι κατά πολύ περισσότερες από οποιονδήποτε άλλο αυτοκράτορα της δυναστείας των Αντωνίων⁸.

Με δεδομένη την ομοιότητα αυτή των κειμένων, οι πιθανότητες να χαράχθηκαν οι οδοδείκτες για το ίδιο έργο και από τον ίδιο αυτοκράτορα είναι μεγάλες. Η θέση εύρεσης της δεύτερης στήλης στη Βιράν Επισκοπή συνηγορεί υπέρ της πρότασης ότι η κατασκευή των δρόμων δεν ήταν τοπικού χαρακτήρα, όπως έχει υποστηριχθεί: π.χ. η οδική σύνδεση του Δικτυναίου με τις πλησιέστερες σ' αυτό πόλεις, την Πολυρρήνια, ή ακόμα την Κίσσαμο, τη Φαλάσαρνα ή την Κυδωνία⁹, ή η κατασκευή κάποιου δρόμου στη Βιράν Επισκοπή¹⁰. Μάλλον αφορούσε τη σύνδεση του ιερού με την πρωτεύουσα του νησιού τη Γόρτυνα¹¹. Μόνο ένα έργο τέτοιας εμβέλειας, ένα οδικό δίκτυο το οποίο ενέπλεε το βορειοδυτικό και κεντρικό τμήμα του νησιού και συνέδεε το Δικτυνάιο με τη Γόρτυνα, μπορούσε να δικαιολογήσει τη χρηματοδότησή του από το θησαυροφυλάκιο του Δικτυναίου ιερού.

⁵ Δίων Κάσσιος 53.17.2: και ανθύπατοι άσεί, όσάκις άν έξω του πενήριου ώσιν, όνομάζονται.

⁶ T. ROBERT, *BE* 1962, σ. 270 και 1966, σ. 350, MANGANARO 1965, σ. 303. Επιγραφές των Αντωνίων με τους τίτλους τους βλ. e.g. *ILS* 290-295, 309-313, 331-341, 354-371, 389-397.

⁷ *ILS* 301 = *CH* XVI 62, και KNEISS 1969, σ. 88.

⁸ Οι επιγραφές για τους Αντωνίους στην Κρήτη, πηγαίες, αναθηματικές και οικοδομικές, είναι 45, χωρίς τις εξής 5 αποσπασματικές: *IC* I.xviii [Lytos].50 (Τραϊανός), *IC* IV [Gortyn].437 (Τραϊανός), *IC* IV [Gortyn].438 (Τραϊανός), *IC* II.xi [Diktynnaeum].5 (Αδριανός). Για τον **Τραϊανό 20**: μία από τους Αργάδες (*IC* I.v.9), μία από τη Χερσόνησο (*IC* I.vii.29), 13 από τη Λύττο (*IC* I.xviii.17, 18, 19, 21, 22, 23, 27, 28, 29, 30, 32, 33, 39), μία από την Κάνταρο (*IC* II.vi.2), μία από τον Φοίνικα (*IC* II.xv.7), μία από την Ελεύθερνα (αδμροσίετη) και δύο από τη Γόρτυνα (*IC* IV.331, *SEG* 23.591+28.738). Για τον **Αδριανό 14**: 7 από τη Λύττο (*IC* I.xviii.40, 41, 42, 44, *SEG* 37.753, 40.777α, 42.812), μία από τη Λάππα (*IC* II.xvi.13), μία από το Ροδιωπού (*IC* II.xi.6), μία από την Πολυρρήνια (*IC* II.xiii.66), μία από την Ελεύθερνα (*SEG* 45.1264) και 3 από τη Γόρτυνα

(*IC* IV.274, 275, 276). Για τον **Αντωνείνο Πίο 2**, μία από τη Χερσόνησο (*IC* I.vii.10), και μία από τη Γόρτυνα (*IC* IV.332). Για τον **Μ. Αυρήλιο 4**: μία από τη Λύττο (*IC* I.xviii.45), μία από την Ιεράπετρα (*IC* III.iii.16), και δύο από τη Γόρτυνα (*IC* IV.280, 333). Για τον **Α. Βήρο 4**: μία από τη Λύττο (*IC* I.xviii.46), μία από την Ιεράπετρα (*IC* III.iii.17), και δύο από τη Γόρτυνα (*IC* IV.277, 333). Για τον **Κόμμοδο 1** από τη Γόρτυνα (*IC* IV.334).

⁹ Οδική σύνδεση Δικτυναίου-Πολυρρήνιας οι WILLIAMS 1990, σ. 390, και NENIOU-KINARAKI 1990, σ. 54. Δικτυναίου-Κίσσαμου οι SANDERS 1982, σ. 174, και BUNTON 1995, σ. 127-129. Τμήματα του ρωμαϊκού αυτού δρόμου διατηρούνται ακόμα, βλ. WILHELM-JANTZEN 1951, σ. 115, πιν. 100.

¹⁰ ΚΑΛΟΚΥΡΙΣ 1959, σ. 23⁷ οδική σύνδεση Ρίθυμας-Κνωσού ή BUNTON 1995, σ. 131-132. Ρίθυμας Συβρίτου μέσω Ελεύθερνας ο Kirsten (KIRSTEN 1974, σ. 83 και σημ. 14).

¹¹ Σύμφωνα με την Α. Pautasso (PAUTASSO 1994-95, σ. 87 σημ. 99) ο J. Younger είχε προτείνει το 1971 σε μια αδμροσίετη ομιλία του το συσχετισμό των δύο οδοδεικτών και το ενδεχόμενο να αναφέρονται στην οδική σύνδεση Δικτυναίου-Γόρτυνας.

Αυτή η υπόθεση ενισχύεται και από το γεγονός ότι η χρηματοδότηση έργων από το ιερό Θησαυροφυλάκιο της Δίκτυννας υπήρξε εξαιρετικά επιλεκτική. Είναι αξιοσημείωτο ότι τα ιερά χρήματα της Δίκτυννας δεν φαίνεται να χρηματοδότησαν κανένα άλλο έργο των χρόνων του Τραϊανού και του Αδριανού στην Κρήτη, παρά την έντονη οικοδομική δραστηριότητα αυτής της περιόδου: αναφέρω ενδεικτικά, το Ωδείο της Γόρτυνας και τον τίτλο κτίστης τῆς οἰκουμένης που αποδόθηκε στον Τραϊανό¹², και την αποκατάσταση από τον Αδριανό ενός δημοσίου κτηρίου της Πολυρρήνιας, αν και η επιγραφή σώζεται αποσπασματικά¹³.

Εκτός από τους δύο οδοδείκτες, δύο ακόμη επιγραφές μαρτυρούν χρηματοδότηση έργων από το Δικτύνναιο στην πρωτεύουσα του νησιού Γόρτυνα. Πρόκειται για την αποκατάσταση του τρίστρατου (*compitum*) και των ανδριάντων τους, που αποφάσισαν το 169 ο Μάριος Αυρήλιος και ο Λούκιος Βήρος¹⁴, και για την κατασκευή της οδού που οδηγούσε στο Νυμφαίο κατά διαταγή του Κόμμοδου μεταξύ 180 και 192¹⁵. Τα δύο αυτά έργα, μεταγενέστερα των οδοδεικτών, καθώς και οι οδοδείκτες στο Ροδωπού και στη Βιράν Επισκοπή αναδεικνύουν το ενδιαφέρον του Δικτυνναίου για την κατασκευή κυρίως οδών και τρίστρατων. Είναι χαρακτηριστικό ότι οι θέσεις εύρεσης και των δύο οδοδεικτών, το Ροδωπού και η Βιράν Επισκοπή, τοποθετούνται σε σταυροδρόμια: η κατεύθυνση από το Δικτύνναιο προς τη Γόρτυνα αλλάζει στο Ροδωπού ή στη γειτονική περιοχή, και από νότια γίνεται ανατολική (ή αντίστροφα από τη Γόρτυνα προς το Δικτύνναιο από δυτική σε βόρεια), ενώ στη Βιράν Επισκοπή γίνεται νότια (ή αντίστροφα δυτική). Ενώ το Ροδωπού αυτή την εποχή ίσως εντάσσεται στην επικράτεια της Πολυρρήνιας, η περιοχή της Βιράν Επισκοπής ανήκει στην Ελεύθερα¹⁶. Οι Πανεπιστημιακές ανασκαφές του καθηγητή Πέτρου Θέμελη στον ανατολικό Τομέα Ι έχουν φέρει στο φως νέες επιγραφές του Αυγούστου, του Τραϊανού και του Αδριανού οι οποίες, προστιθέμενες στις ήδη γνωστές, πιστοποιούν αυτοκρατορική λατρεία στην Ελεύθερα και μάλλον και την ύπαρξη Σεβαστείου¹⁷. Κατά πάσα πιθανότητα, η ιδιαίτερη

¹² IC IV 331 (αποκατάσταση του Ωδείου). Ως κτίστης τῆς οἰκουμένης ο Τραϊανός αναφέρεται σε 14 επιγραφές: μία από τη Χερσόνησο (IC I.vii.29), και 13 από τη Λύττο (IC I.lviii.17, 18, 19, 21, 22, 23, 27, 28, 29, 30, 32, 33, 39, [η με αρ. 50 είναι αποσπασματική]).

¹³ IC II.xliii [Polyrhénia].66 βλ. επίσης BESCHI 1974, σ. 220, και PAUTASSO 1994-95, σ. 87 σημ. 98. Για τον τίτλο κτίστης και οἰκιστῆς του Αδριανού βλ. FOLLET 1992, σ. 241-254.

¹⁴ IC IV 333=ILS 4052: *sacratissimi / Impetratores / Caesaris Aurelii / Antoninus et Verus Aug. Armeniaci Me/dici Paribui Maximi / compitum usque quaque circum/ruptum, cum statuis prius/cipum ibidem abiectis, in/dulgentia sua margini/bus utrinque constructis / lapide silici marmonato / cum omni decoro suo refe/ctis splendē<di>ssimae civita/ti Gortyniorum, ex sacris / pecunis deae Dictynnae / restituerunt, curante / Aelio Apollonio praec. / Augustorum. (in margine dextro) dediit: / V I K. / Mai. / Senecio/ne cos. Βλ. και*

PAUTASSO 1994-95, σ. 87-89 με τη βιβλιογραφία.

¹⁵ IC II 334: *... d. n. n. N. n. n. adu/pas, M. Aurelius / Commodus Antoninus Aug. / ... Trib. pot. ... / ... p. vian a: ... / ... usque ad Nym/phaeum: ex pecuniis / sacris deae Dictynnae fieri iussit. Βλ. και PAUTASSO 1994-95, σ. 87-89 με τη βιβλιογραφία. Ο Harrison (HARRISON 1993, σ. 256-257) συμπεραίνει από το κείμενο αυτό την ύπαρξη λατρείας της Δίκτυννας στη Γόρτυνα, αλλά βλ. παρακάτω σημ. 22.*

¹⁶ ΦΑΡΑΚΛΑΣ *et al.* 1998, σ. 17-24 (Πολυρρήνια), σ. 40-50 (περιοχή Κυθωνίας), σ. 77-86 (Ελεύθερα). Τα όρια όμως της επικράτειας μιας πόλης δεν παρέμειναν σταθερά από εποχή σε εποχή, βλ. CHANIOUS 1996α, πίν. 3, και CHANIOUS (υπό εκτύπωση). Το Δικτύνναιο αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα κυρίως για τον 1^ο και 2^ο αιώνα μ.Χ., βλ. παρακάτω σημ. 24 και 25.

¹⁷ Εκτός από τις γνωστές επιγραφές για τον Αύγουστο (IC II.xii.28), τον Τιβέριο (IC II.xii.27), τον Σεπτίμιο

γεωγραφική θέση της πόλης αυτής ευθύνεται και για την επιλογή της οδικής σύνδεσης προς νότον μέσω Ελεύθερας και Συβρίτου και όχι μέσω Λάμπας - Φάλαννας - Συβρίτου, η οποία θα ήταν και συντομότερη¹⁸.

Εάν ευσταθεί η υπόθεση α) ότι οι δύο οδοδείκτες αναφέρονται στο μεγαλεπήβολο αυτό οδικό έργο των αρχών του 2^{ου} αιώνα μ.Χ., την οδική σύνδεση του Δικτυνναίου με τη Γόρτυνα, και β) ότι οι θέσεις εύρεσης των οδοδεικτών αποτελούν σταυροδρόμια, τότε, ο αριθμός 11 *milia passuum*, περίπου 16 χλμ., του οδοδείκτη στο Ροδωπού υποδηλώνει ότι η θέση της επιγραφής δεν είναι η αρχική -η σημερινή απόσταση από το Δικτύνναιο στο Ροδωπού είναι περίπου 20 χλμ.¹⁹. Ωστόσο, η θέση ίδρυσης του οδοδείκτη θα πρέπει να αναζητηθεί στη γειτονική περιοχή, ίσως σε κάποιο σημείο βορειοανατολικότερα του σημερινού χωριού²⁰. Και ο οδοδείκτης όμως της Βιράν Επίσκοπης δεν ανακαλύφθηκε *in situ* αλλά σε δεύτερη χρήση, κάτω από το δάπεδο και τα θεμέλια της βυζαντινής βασιλικής. Στον στίχο 7 διακρίνονται τμήματα δύο κάθετων κεραιών. Πιθανόν και εδώ πρόκειται για τον αριθμό ο οποίος όμως θα είχε χαραχθεί στα ελληνικά, όπως και το κείμενο της επιγραφής, και όχι στα λατινικά²¹. Αν πράγματι είχε χαραχθεί αριθμός, τότε αυτός μάλλον δεν θα δήλωνε απόσταση σε μίλια από το τοπικό Δικτύνναιο, όπως υπέθεσε ο ανασκαφέας²², γιατί τότε η αναφορά στην επιγραφή ότι το κόστος του έργου πληρώθηκε από τα ιερά χρήματα της θεάς Δικτυννας θα προκαλούσε σύγχυση, ως προς τα Δικτύννιαια, ενώ ταυτόχρονα θα υποβαθμιζόταν η προπαγάνδα τόσο των αυτοκρατόρων όσο και του ιερατείου του Δικτυνναίου.

Το κόστος ενός τέτοιου έργου, της οδικής σύνδεσης Δικτυνναίου-Γόρτυνας, ήταν ασφαλώς μεγάλο. Η μαρτυρία όμως του αποσπασματικού καταλόγου του απολογισμού του Δικτυνναίου για το έτος 6 π.Χ. είναι αριετή, για να εξηγήσει την ανάληψη της

Σεβήρο και τον Καρζάλλα (IC II.xii.29), ήρθαν στο φως ένας βωμός προς τιμήν του Αυγούστου (ΘΕΜΕΛΙΑΣ 1991-93, σ. 250-252, εικ. 4 σχ. β = *SEG* 43.605bis, 45.1263) και δύο βάσεις ανδριάντων του Τραϊανού που χρονολογείται μεταξύ 102-116 και του Αδριανού που χρονολογείται στη δεύτερη υπατεία του το 117-118 (ΘΕΜΕΛΙΑΣ 1994-96, σ. 281 αρ. 8, εικ. 18β - *SEG* 45.1264).

¹⁸ KIRSTEN 1951, σ. 135-141 και 1974, σ. 82-85 για την κολάδα του Αμαρίου και την επικοινωνία προς νότον και προς βορρά βλ. επίσης KANTA 1994, σ. 67-84, SCAPA 1994, σ. 165-199, BELGIORNO 1994, σ. 201-227.

¹⁹ Λόγω των δυσκολιών να εξηγηθούν οι αποστάσεις και να αναρμοστούν με τη θέση εύρεσης των οδοδεικτών, η αρχική ιδέα ήταν μήπως οι αριθμοί στο τέλος των δύο κειμένων δεν δηλώνουν απόσταση σε μίλια, αλλά κάτι άλλο, πιθανόν τον αύξοντα αριθμό των οδοδεικτών. Αν υποθέσει, π.χ. ότι η απόσταση από τη Γόρτυνα στο Δικτύνναιο είχε χωριστεί σε τμήματα ή σταθμούς, τότε με την ίδρυση των οδοδεικτών στα συγκεκριμένα, κομβικά σημεία ίσως οι αριθμοί τους δήλωναν σταθμούς με τον αύξοντα αριθμό τους (βλ. ΓΟΥΝΑΚΟΠΟΥΛΟΥ-ΠΑΤΖΟΚΙΟΥΣ

1985, σ. 84-5, και KIRSTEN 1974, σ. 83 σημ. 14 όπου προτείνει επιφυλακτικά την ύπαρξη στη Βιράν Επίσκοπη ενός "römische Siedlung (Strassenstation?)"'). Αντίστοιχο παράλληλο όμως δεν υφίσταται ούτε στην Εγνατία οδό, αλλά ούτε στη Μ. Ασία και τη Β. Αφρική όπου έχει βρεθεί κανός αριθμός οδοδεικτών (βλ. παρακάτω σημ. 34 και 35), πληροφορίες για τις οποίες ευχαριστώ θερμά τον Γιάννη Α. Πίτσουλα.

²⁰ SANDERS 1982, σ. 39, 162, 174, και BUXTON 1995, σ. 127-129.

²¹ Ο Kirsten (KIRSTEN 1974, 83 και σημ. 14) διαβάζει τον αριθμό ως τέσσερα, αλλά δεν εξηγεί τη χάραξη του αριθμού στα λατινικά, ενώ το κείμενο είναι ελληνικά (βλ. παραπάνω σημ. 4 για περιπτώσεις κειμένου στα λατινικά και αριθμού στα ελληνικά). Σωστά όμως θεωρεί ότι ο οδοδείκτης πρέπει να συσχετισθεί με την οδική σύνδεση Ρίθυμνας-Συβρίτου μέσω Ελεύθερας.

²² ΚΑΛΟΚΥΡΗΣ 1959, σ. 234, 237· SANDERS 1982, σ. 39, 162. Σωστά η Buxton (BUXTON 1995, σ. 131-132) δεν θεωρεί απαραίτητη την ύπαρξη Δικτυνναίου στη Βιράν Επίσκοπη, όπως επίσης και στο Ροδωπού, λόγω της εύρεσης των οδοδεικτών.

χρηματοδότησης του έργου από το ιερό: επιπλέον των προσφορών και των αναθημάτων, οι οικονομικές δραστηριότητες του ιερού περιελάμβαναν ως πηγές εσόδων συμβάσεις ενοικίασης δούλων, βοσκοτόπων και ζώων, εμπόριο μαλλιού, τυριού, κρασιού, και κεραμικών σκευών²³. Αυτές οι εκτεταμένες οικονομικές δραστηριότητες απέφεραν, όπως μαρτυρούν και οι ανασκαφές του 1942 στο Δικτύνναιο²⁴, τεράστια έσοδα στο ιερό. Η αναφορά όμως στον ίδιο κατάλογο ότι ένα αντίγραφο του απολογισμού κατατίθεται στη βουλή των Πολυρρηνίων δεν υποδηλώνει την πολιτική και οικονομική εξάρτηση του ιερού²⁵. Άλλωστε, όπως πρόσφατα έδειξε ο Άγγελος Χανιώτης για άλλα ορεινά, “συνοριακά” ιερά²⁶, η θέση του ιερού σε μια περιοχή απομακρυσμένη από πόλεις και κατά καιρούς αμφισβητούμενη από την Πολυρρήνια και την Κυδωνία επιτρέπει να υποθέσουμε ότι το Δικτύνναιο αυτή την περίοδο μάλλον δεν κηδεμονεύεται από καμία πόλη, αλλά λόγω του πλούτου του ασκεί, με τη μεσολάβηση των ρωμαίων αυτοκρατόρων, τη δική του πολιτική. Η υπόθεση αυτή υποστηρίζεται από τις τέσσερις επιγραφές όπου ο αυτοκράτορας, μάλλον και με τη σύμφωνη γνώμη του ιερατείου του Δικτυνναίου²⁷, αποφασίζει τη χρηματοδότηση των τριών, όχι τοπικού χαρακτήρα, έργων, γεγονός που υπογραμμίζει την αμοιβαία εξυπηρέτηση των συμφερόντων και του αυτοκράτορα αλλά και του Δικτυνναίου.

Οι λόγοι για την επιλεκτική αυτή χρήση του πλούτου του Δικτυνναίου δεν μπορεί να ήταν μόνον οικονομικοί, επειδή το δημόσιο (*aerarium*) και το αυτοκρατορικό ταμείο (*fiscus*) απαλλάσσονταν από τη χρηματοδότηση μεγαλεπήβολων έργων στην επαρχία²⁸. Παρομοίως, δεν μπορεί να υπήρξε καθοριστικός παράγων του ενδιαφέροντος των αυτοκρατόρων για το Δικτύνναιο η αίγλη που φημολογείται ότι απέκτησε το ιερό,

²³ IC II.xi [Dictynnaeum].3. SANDERS 1982, σ. 39. WILLETTTS 1962, σ. 192-193. BUXTON 1995, σ. 122-123.

²⁴ WELTER JANZEN 1951, σ. 106-117, πίν. 1-2, σ. 76-104, οι οποίοι τοποθετούν την τελευταία οικοδομική φάση του ιερού το 123 μ.Χ.

²⁵ WILLETTTS 1990, σ. 389-390. BUXTON 1995, σ. 122. ΦΑΡΑΚΛΑΣ *ET AL.* 1998, σ. 18-19. Την ίδια περίπου περίοδο ο Στράβων αναφέρει (10.4.12): τής μέντοι Κυδωνίας (sc. χώρας) ὄρος ἐστὶ Τίτυρος, ἐν ᾧ ἱερόν ἐστιν οὐ Δικταίων ἀλλὰ Δικτύνναιον, καὶ ἀμέσως παρακάτω (10.4.13): πρὸς ἐσπέραν δ' ὄμοροι τῆς Κυδωνιάτης Πολυρρήνια, παρ' οἷς ἐστὶ τὸ τῆς Δικτύνης ἱερόν.

²⁶ CHANIOTIS (υπό εκτύπωση): CHANIOTIS 1996α, σ. 126-130 και σ. 169-175: CHANIOTIS 1991, σ. 93-109 (CHANIOTIS 1996, σ. 91-107): CHANIOTIS 1988, σ. 21-39. Για τα ιερά τεσσάρων σπηλαίων του Νομού Ρεθύμνης και τη θέση τους εντός ή εκτός της επιρράτειας κάποιων πόλεων βλ. και ΓΖΙΦΟΠΟΥΛΟΣ 1999, σ. 213-224, πίν. 49-52.

²⁷ Ο Sanders (SANDERS 1982, σ. 39) και πρόσφατα η Pautasso (PAUTASSO 1994-95, σ. 87-88, στη σελ. 101 αναφέρει εκ παραδρομής ότι πέντε επιγραφές μνημονεύουν ιερά χρέη της Δικτυννας, αλλά η IC II.xi

[Dictynnaeum].5 είναι αποσπασματική) θεωρούν ότι η οικονομική διαχείριση του Δικτυνναίου γινόταν απευθείας από τους αυτοκράτορες μέσω κάποιου έμπιστου προσώπου της ακολουθίας τους, όπως ο απελεύθερος *M. Aurelius Euenemus, tabularius sacrarum pecuniarum provinciae Cretae* (ILS 1496), λογιστής των ιερών χρημάτων όλης της επαρχίας κατά την εποχή του Αδριανού. Μόνον υποθέσεις μπορούν να γίνουν για τις αρμοδιότητες του συγκεκριμένου λογιστή, αφού για το προσωπικό όχι μόνον του Δικτυνναίου αλλά και άλλων ιερών δεν υπάρχουν πληροφορίες, εκτός από την αμείρωση στον Ασκληπιό στη Λεβήνα του 3^{ου} 4^{ου} αιώνα μ.Χ. από τον Βήδιο Αλκιθένης, ο οποίος υπήρξε *συνήγορος του ταμίου και των ιερών χρημάτων* (IC I.xvii [Lebena]).²⁷ Ένας Αλέξανδρος μαρτυρείται ως λογιστής των προσόδων από τις ιδιοκτησίες των κατοίκων της Κύμης στην Κνωσό (ILS 6317): *Alexander / colon(iae) tab(ularius) / privati are(arii) / Cretae f.*

²⁸ Για την οικονομία βλ. DUNCAN-JONES 1994, σ. 3-63. Για τις προσπάθειες του Τραϊανού να σταθεροποιήσει την οικονομία βλ. BELNETT 1997, σ. 124-131. Για την οικονομία της Κρήτης βλ. CHANIOTIS 1996β, σ. 255-266 με την προγενέστερη βιβλιογραφία και πρόσφατα CHANIOTIS 1999.

μετά την ανεκδοτολογική επίσκεψη του Απολλωνίου Τυανέα, στα μέσα του 1^{ου} αιώνα μ.Χ., με αποτέλεσμα το Δικτύονναιο να αποτελέσει τόπο προσκυνήματος εκ των ουκ άνευ²⁹. Μαρτυρίες, προγενέστερες των έργων που χρηματοδότησε το Δικτύονναιο, επιβεβαιώνουν ότι και μετά τη μινωική εποχή το οδικό δίκτυο στην Κρήτη δεν εγκαταλείπεται³⁰: ένα οδικό δίκτυο, μάλλον ελληνιστικής εποχής, ένωσε τις πόλεις Λισσό, Ύρτακίνα και Έλυρο στα νότια του Νομού Χανίων, για το οποίο μία πρώτη παρουσίαση έγινε από τη Βάνα Νινιού-Κινδελή³¹. πέντε με όμοιο κείμενο επιγραφές από την Ιεράπετρα αναφέρουν ότι ο αυτοκράτορας Κλαύδιος δια του ταμιά της επαρχίας αποκατέστησε τὰς ὁδοὺς καὶ τοὺς ἀνδροβάμονας και μία από την Κνωσό παρέχει την πληροφορία για την αποκατάσταση οδού της *col(oniae) Iul(iae) Nob(ilis) Cnos(i)*³².

Η ιδιαίτερη προσοχή του Τραϊανού αλλά και του Αδριανού στις επαρχίες της αυτοκρατορίας είναι δεδομένη και υπαγορεύεται κυρίως από λόγους στρατιωτικούς και πολιτικούς³³. Οδικά δίκτυα επισκευάστηκαν και αποκαταστάθηκαν επί Τραϊανού για στρατιωτικούς αλλά και εμπορικούς λόγους, όπως η επισκευή της Εγνατίας³⁴, ή το οδικό δίκτυο στη Βόρεια Αφρική³⁵, ενώ και ο Αδριανός συνέχισε την ίδια πολιτική με

²⁹ Φιλόστρατος, *IC* I 8.30, και 8.19-20. Για τους προσκυνητές και τους τόπους προσκυνήματος στην αρχαιότητα βλ. DILLON 1997, FISLER 1992, σ. 3-29 και FISLER 1995· ειδικότερα για την Κρήτη βλ. CHANIOTIS 1991, σ. 104-107 και CHANIOTIS (υπό εκτύπωση). Οι όροι *pilgrim* και *pilgrimage* δεν υπήρχαν στην αρχαιότητα και οι επισκέψεις των αρχαίων σε τόπους όπως οι Δελφοί και η Ολυμπία δεν μπορούν να συγχεθθούν με τα προσκυνήματα των χριστιανών και των εβραίων στα Ιεροσόλυμα ή των μουσουλμάνων στη Μέκκα. Αν και λείπουν οι μαρτυρίες, κατά πάσα πιθανότητα και στο Δικτύονναιο υπήρχε πανήγυρις με τους απαραίτητους μικροεμπόρους και τις δραστηριότητές τους, φαινόμενα για τα οποία βλ. τη σημαντική συμβολή του DE LIGT 1993 (την παραπομπή σφειλώ στον E. Graf τον οποίο και ευχαριστώ θερμά).

³⁰ Το οδικό δίκτυο όχι μόνο δεν εγκαταλείπεται, αλλά στις επιγραφές συμμαχίας αναφέρονται οι ξενικοί και δημόσιοι ὁδοί, δηλαδή "δι-εθνείς, διακρατικοί ὁδοί" (δανείζομαι τον όρο από τον Πίκουλας [ΠΙΚΟΥΛΑΣ 1988, σ. 199-200]), των οποίων η χρήση και ο έλεγχος αποτελούσαν μόνιμες τριβές ανάμεσα στις πόλεις (βλ. CHANIOTIS 1995, σ. 68-70, και CHANIOTIS 1996a, σ. 114-120 και 153-159). Για το μινωικό οδικό δίκτυο βλ. TZEDAKIS *ET AL.* 1989, σ. 43-75, TZEDAKIS *ET AL.* 1990, σ. 43-65, και πρβλ. ΠΙΚΟΥΛΑΣ 1995, σ. 353 σημ. 215 για τις επιφυλάξεις του ως προς το αν όλα τα μονοπάτια χρονολογούνται στη μινωική περίοδο. Κατάλοιπα αμαξίων οδών της γεωμετρικής, αρχαϊκής και κλασικής εποχής δεν έχουν εντοπιστεί ακόμα, αλλά πρέπει να θεωρείται μάλλον βέβαιον ότι, και λόγω των σχέσεων της

Κρήτης με τη Σπάρτη από τα αρχαϊκά χρόνια, οδικό δίκτυο υπήρχε, όπως μαρτυρούν επιγραφές από τους Αρχάδες (*IC* I.v.19B), τη Λατώ (*IC* I.vi.5, 18), τη Λύτιο (*IC* I.viii.9b), την Ίτανο (*IC* III.iv.9) και τη Γόρτυνα (*IC* IV 46B, 174A, 182).

³¹ ΝΙΝΙΟΥ-ΚΙΝΔΕΛΗ 1990, σ. 49-55.

³² *IC* III.iii [Hierapytna] 25-29. Ο Harrison (HARRISON 1993, σ. 265) υποθέτει την ύπαρξη οδών στη Φαλάσαρνα και στη Λατώ προς Καμάρα. Για την επιγραφή της Κνωσού βλ. CHANIOTIS-Preuss 1990, 200-201.

³³ MACMULLEN 1959, σ. 207-235, και ΠΙΚΟΥΛΑΣ 1988, σ. 198-201, και ΠΙΚΟΥΛΑΣ 1995, σ. 350-360· ειδικότερα, για τον Τραϊανό βλ. BENNETT 1997, σ. 161-182 για τη Δακία και την Αραβία, και ΣΤΑΙΝΣΛΟΥΠ 1992-98, σ. 277-296, κυρίως 286-287 για τον Αδριανό βλ. BIRLEY 1997, σ. 123-141, 152-161, 219-234, 254-258. Γενικά για την Κρήτη του 1^{ου} και 2^{ου} αιώνα μ.Χ. βλ. HARRISON 1988, σ. 125-155, VAN EFFENTRRE 1990, σ. 779-788, HARRISON 1993, σ. 222 κ.ε., HARRISON 1998, σ. 129-134, και DE SOUZA 1998, σ. 112-116.

³⁴ Σύμφωνα με τον Πολύβιο (34.12.2): ἐκ δὲ τῆς Ἀπολλωνίας εἰς Μακεδονίαν ἡ Ἐγνατία ἐστὶν ὁδὸς πρὸς ἑμ, βαρβατισμένη κατὰ μίλιον καὶ κατεστηλωμένη μέχρι Κυφέλων καὶ Ἐβρου ποταμοῦ. Για την απόφαση της επισκευής της Εγνατίας το 112 μ.Χ. βλ. COLLART 1935, σ. 395-415 και BENNETT 1997, σ. 184 για τους οδοδείκτες της Εγνατίας COLLART 1976, σ. 177-200 και GOUNAROPoulos-HATZIOPOULOS 1985.

³⁵ GOODCHILD 1950, σ. 83-91, 89 για τις επαρχίες της Δακίας και της Αραβίας παραπάνω σημ. 33.

εντονότερους ρυθμούς³⁶. Χαρακτηριστικό παράδειγμα του τρόπου κατασκευής οδών αποτελεί επιγραφή της 25^{ης} Φεβρουαρίου του 137 μ.Χ.³⁷, η οποία περιγράφει την πρόνοια του Αδριανού να συνδέσει τη νέα Αντινόου πόλη με αυτήν της Βερενίκης με έναν καινούριο δρόμο, ο οποίος χαραχθήκε μέσα από ασφαλείς και ομαλούς τόπους και παρείχε άφθονες βρύσες, χώρους στάθμευσης και φρούρια. Ο οδικός άξονας Γόρτυνας-Δικτυνναίου σίγουρα θα εξυπηρετούσε στρατιωτικούς αλλά και εμπορικούς σκοπούς, παρέχοντας ασφάλεια και ευκολία στις επικοινωνίες, αφού, μετά το λιμάνι της Σούδας, αυτό του Δικτυνναίου αποτελεί μοναδικό καταφύγιο στο βορειοδυτικό άξονα της Κρήτης.

Εάν το ενδιαφέρον των αυτοκρατόρων για την κατασκευή έργων στις επαρχίες γίνεται εύκολα κατανοητό, η χρηματοδότηση από το Δικτυνναίο έργων οδοποιίας, ακρόμυ και τρίστρατων, παρουσιάζει ερμηνευτικές δυσκολίες. Οι οδοδείκτες από το Ρωδιπού και τη Βιράν Επισκοπή, το *compositum* και η οδός του Νυμφαίου της Γόρτυνας δεν έχουν άμεση σχέση με τις ιδιότητες της θεάς ως πότνιας θηρών και κουροτρόφου του Δία³⁸. Είναι γνωστό ότι το τρίστρατο στην αρχαιότητα υπήρξε χώρος λατρείας³⁹, αλλά μόνον μία μαρτυρία στο *Μέγα Ετυμολογικό* (214.23), της οποίας η αξιοπιστία δεν μπορεί ελεγχθεί, συνδέει τη Δίκτυννα με το σταυροδρόμι: σύμφωνα με τον Νεάνθη, συγγραφέα του έργου *Τελεταί* -3^ο αιώνα π.Χ.- η Βριτόμαρτις, η Δίκτυννα της ανατολικής Κρήτης, ήταν κόρη

³⁶ BESCHI 1974, σ. 219-226, κυρίως 219-220 για το ενδιαφέρον του Αδριανού για την Κρήτη και την πιθανή επίσκεψη του αυτοκράτορα το 122/3 (βλ. και HARRISON 1993, σ. 239 BUNTON 1995, σ. 129-131), την οποία ο Halfmann (HALFMANN 1986, σ. 197) αποκλείει, λόγω των επισφαλών ενδείξεων. Ο Birley (BIRLEY 1997, σ. 153) δεν θεωρεί απίθανο ο Αδριανός να πέρασε από την Κρήτη πριν από τον Ιούλιο του 123. Πρόσφατα ο Dräger (DRÄGER 2000, σ. 208-216), παρόλο που αποδέχεται το οδοποιϊκό του Αδριανού στις επαρχίες για τα έτη 117-118 και 128-132 το οποίο έχει προταίνει ο Halfmann, υποστηρίζει ότι το οδοποιϊκό του Αδριανού μεταξύ των ετών 121-125 χρειάζεται τροποποιήσεις μεταξύ των οποίων και η επίσκεψη του αυτοκράτορα στην Κρήτη το 125. Η κατασκευή βέβαια της οδικής σύνδεσης δεν αποτελεί τεκμήριο αλλά ένδειξη για πιθανή επίσκεψη του Αδριανού.

³⁷ BIRLEY 1997, σ. 254. *OGIS* 701 (Αντινοούπολις): Αυτοκράτωρ Καίσαρ, Θεού / [Γραϊάνου] Παρθικού υιός, / Θεού Νέρουα υιόνος Τραϊανός / Αδριανός Σεβαστός άρχιεργός / μέγιστος, δημοκρατικής έξουσίας / τό κα', αυτοκράτωρ τό β', / ύπατος τό γ', πατήρ πατριδος, / οδών κανών 'Αδριανήν από / Βερενίκης εις Αντινόου διά / τόπων ασφαλών και όμαλών / παρά την Έρυθράν θάλασσαν / ύδρευμασιν άφθόνως και φρούρίοις δι/ειλημμένην έτεμεν / έτους κα', Φαμενώθ α'.

³⁸ Για τη Δίκτυννα και το Δικτυνναίο η πιο πρόσφατη και εμπειροστατωμένη, αλλά αδημοσίευτη μελέτη είναι της Buxton (BUNTON 1995). Βλ. επίσης WILLETS 1962, σ. 179-193, HADZISTEΦΑΝΟΥ PRICE 1978, 191, σ. 81-89, GONDICAS 1988, σ. 286-296 και SPORN 2001, πίν. 25,

κυρίως σ. 228. Για τη θέση των ορέων στη λατρεία βλ. ΓΑΛΑΚΙΔΗΣ 2000, 461-470. Πρόσφατα ο Γ. Σταϊνχάουερ (ΣΤΑΪΝΧΑΟΥΕΡ 1993, σ. 76-88) δημοσίευσε έναν κινισμό με αναθηματική επιγραφή στη Δίκτυννα ο οποίος προέρχεται μάλλον από αγροτικό ιερό της θεάς στη Λακωνία, στα όρια της χώρας του Σελινόεντος και των Γερονηθών. Ο Σταϊνχάουερ προτείνει με πειστικό τρόπο ότι κατά πάσα πιθανότητα η λατρεία της Δίκτυννας στη Σπάρτη οφείλεται στους Κρήτες (τοξότες) μισοφόρους, και το ενδιαφέρον της για τις εσχατιές, τα σύννομα της επικράτειας, σχετίζεται άμεσα με την πολιτική και στρατιωτική κατάσταση (βλ. και την επόμενη σημ. 39).

³⁹ Για τα σταυροδρόμια ως τόπους επικινδύνους και 'ενδιάμεσους' βλ. JOHNSTON 1991, 217-224 για την Αρτεμη και τις παραμεθόριες περιοχές βλ. COLL. 2000, σ. 471-481 με την προγενέστερη βιβλιογραφία για τα μεθοριακά ιερά, ανάμεσα στα οποία και το Αρτεμιόιον μεταξύ Κνωσού και Τυλίσου (*IC* Lviii [Knosos].48) για την Βιάτη και τα σταυροδρόμια JOHNSTON 1991, σ. 206-211 και ΧΡΗΣΤΟΠΟΛΟΥ 1998 για τη Δίκτυννα και τις εσχατιές, τα όρια μιας επικράτειας, βλ. ΣΤΑΪΝΧΑΟΥΕΡ 1993, σ. 76-88, ο οποίος σωστά τονίζει τη δυσπρόστατη φύση της Δίκτυννας ως προστάτιδας της πόλης και κουροτρόφου των εφήβων (ίσως ακρόμυ και των 'διαβατηρίων' τελετών τους εκτός των ορίων της επικράτειας), αλλά και ως προστάτιδας των ορίων μιας πόλης και της εσχατίας της, της περιοχής δηλαδή εκτός του οικιστικού πλέγματος. Βλ. επίσης SPORN 2001. Το σταυροδρόμι όμως, εκτός από χώρο λατρείας, αποτελεί επίσης και έναν ουδέτερο χώρο συνάντησης, συναλλαγής και εμπορίου, αφού δεν 'ανήκει' σε καμία επικράτεια αποκλειστικά (βλ. και σημ. 30 παραπάνω).

του Δία και της Εκάτης, της κατεξοχήν κουροτρόφου θεάς των τριίστρατων⁴⁰. Είναι επίσης γνωστό ότι για τους Ρωμαίους των κατώτερων κοινωνικών τάξεων το σταυροδρόμι αποτελούσε χώρο λατρείας των *Lares Compitales* προς τιμήν των οποίων γιόρταζαν τα *Compitalia*. Αυτή η δραστηριότητα οδήγησε και στη δημιουργία του συλλόγου των Κωμπεταλιαστών, ο οποίος κατά τον 2^ο αιώνα π.Χ. δραστηριοποιήθηκε έντονα και στο εμπορικό σταυροδρόμι της Δήλου⁴¹. Στην Ιταλία όμως ο Ιούλιος Καίσαρας, λόγω της πολιτικής δραστηριότητας αυτών των θρησκευτικών συλλόγων, έπαυσε τη γιορτή των Κωμπεταλιών, την οποία επανέφερε ο Αύγουστος⁴², ενώ οι *magistri* του συλλόγου ανέλαβαν και την ευθύνη της αυτοκρατορικής λατρείας. Η άμεση σχέση του τριίστρατου με το εμπόριο είναι προφανής. Συνεπώς, δεν αποκλείεται η χρηματοδότηση για την κατασκευή των οδών και του τριίστρατου της Γόρτυνας, η οποία μάλλον δεν πρέπει να σχετίζεται με το μυθικό παρελθόν της Δίκτυνας, να προέρχεται από την επιρροή των Ρωμαίων εμπόρων οι οποίοι συναλλάσσονταν και με το Δικτύοναιο⁴³, όπως μαρτυρεί ο απολογισμός του 6 π.Χ.

Οι οικονομικές δραστηριότητες του Δικτυνναίου ασφαλώς αποτέλεσαν και μιας πρώτης τάξεως ευκαιρία για την αυτοκρατορική προπαγάνδα, εμφανή στα κτήρια που κατασκευάσαν ο Τραϊανός και ο Αδριανός αλλά και στα νομίσματα που κυκλοφόρησαν⁴⁴. Άλλωστε, η Δίκτυνα δεν ήταν γνωστή μόνο για τον πλούτο του ιερού της. Ήδη σε νόμισμα του Δομιτιανού αποκαλείται *Σεβαστή*, τίτλος τον οποίο φέρει και στην επιγραφή του απολογισμού του 6 π.Χ., και τον οποίο βέβαια φέρουν και οι αυτοκράτορες ενώ μία κοπή νομίσματος του 116 μ.Χ. από τον Τραϊανό φέρει στον οπισθότυπο παράσταση της Δίκτυνας ως κουροτρόφου με τον μικρό Δία στην αγκαλιά της ανάμεσα σε δύο Κουρήτες ή, κατά την Guaducci, Τίτυρους, τους τραγόμορφους ακολούθους της θεάς⁴⁵. Κατά πάσα πιθανότητα, το ιερατείο και η αυτοκρατορική/επαρχιακή διοίκηση θα είχαν επινοήσει ένα *modus vivendi* για την οικονομική διαχείριση των ιερών χρημάτων που θα εξασφάλιζε αμοιβαία τα συμφέροντά τους, ενώ δεν αποκλείεται η γενναϊόδωρη αλλά επιλεκτική χρηματοδότηση από το Δικτύοναιο των συγκεκριμένων, δημοσίων έργων οδοποιίας να είχε σχέση και με την αυτοκρατορική λατρεία.

⁴⁰ *ΕΙΝ* 214.23: Βριτόμαρχος και Ἄρτεμις καὶ νόμφη ... καὶ Νεάνθη ἐν τῷ πρώτῳ περὶ Τελετῶν ψηφί χρησμένων Διὶ δοθῆναι, ὅτι ἐκ τῆς μήτρας τῆς Ἐκάτης ὁ γεννημένος μεταστῆσει τῆς βασιλείας αὐτῶν. γεννηθείσης δὲ τῆς Ἐκάτης τὰς συμπαραούσας κόρας τῆ λεχοῖ ἀναβοῶσαι Βρίτον, τούτέστιν ἀγαθόν. παρὰ τοῦτο δὴ τὸ ἐπίφθεγμα ὠνομάσθη τὴν Θεόν. Φυλακιστῶ θεοῦ τῆ Sarah Iles Johnston για την παραπομπή στον Νεάνθη και τις παρατηρήσεις της για την Βριτόμαρτη/Δίκτυνα, η οποία στις πηγές παρουσιάζει ομοιότητες με την Αρτέμιδα/Εκάτη (βλ. KRAUS 1960, JOHNSTON 1990, σ. 24-26, ΣΤΑΪΚΧΛΟΥΡ 1993, σ. 76-88, και JOHNSTON 1999, σ. 203-219). Παρόμοια προβλήματα κατανόησης και ερμηνείας με αυτά της Βριτόμαρτης/Δίκτυνας παρουσιάζει και η Εν(ύ)οδία ή Φεραία θεά της Θεσσαλίας, για την οποία βλ. ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ 1998.

⁴¹ RAUH 1993, σ. 22-40, 91-128, 251-259.

⁴² Σουητώνιος, *Αηρ.* 31.4 για την ιδιαίτερη σημασία

του τριίστρατου βλ. την πρόσφατη μελέτη των SIMÓN-POLO 2000, σ. 154-170.

⁴³ Οι Priscus, P. Sergius και C. Volumnius Diogenes στον κατάλογο (παραπάνω σημ. 23) είναι Κρήτες με ρωμαϊκά ονόματα, για τους οποίους βλ. BOWKSY 1999, σ. 305-347, 328 αρ. 86-88, και κυρίως σ. 330-333 για τη μετανάστευση Ρωμαίων εμπόρων στην Κρήτη.

⁴⁴ Η μελέτη του Price (PRICE 1984, σποράδην) είναι αποκαλυπτική για την αυτοκρατορική λατρεία στις πόλεις της Μ. Ασίας, και κυρίως για την αλληλένδετη σχέση λατρείας, εξουσίας και πολιτικής. Στην Κρήτη, αλλά και στις άλλες ανατολικές επαρχίες, η κατάσταση δεν μπορεί να διέφερε σημαντικά. Βλ. επίσης DEN BOER 1955, σ. 123-144, και DEN BOER 1975, σ. 203-212.

⁴⁵ WROTH 1886, σ. 3 αρ. 15, 16, πίν. 1.9. WILLETTS 1962, σ. 191, 193. *LIMC* λ. *Diketyna*, 391-394, πμ. 282.4. Οι ρωμαϊκές επιγραφές και η προπαγάνδα δεν είναι

Οι οδοδείκτες λοιπόν στο Ροδωπού και στη Βιράν Επισκοπή με το σχεδόν ταυτόσημο κείμενο αποτελούν μια εξαιρετική περίπτωση: ένα δημόσιο οδικό έργο χρηματοδοτείται όχι από το δημόσιο ταμείο, αλλά από το θησαυροφυλάκιο ενός επαρχιακού ιερού, το οποίο επίσης χρηματοδοτεί έργα οδοποιίας στην πρωτεύουσα της επαρχίας. Με δεδομένο το ενδιαφέρον του Τραϊανού και του Αδριανού για τις επαρχίες, ίσως η κοπή του νομίσματος το 116 μ.Χ. από τον Τραϊανό, ένα μόλις χρόνο πριν το θάνατό του⁴⁶, αποτελεί έμμεση μαρτυρία ότι ο σχεδιασμός του έργου της οδικής σύνδεσης Δικτυνναίου-Γόρτυνας είχε αρχίσει πολύ νωρίτερα από την ημέρα, κατά την οποία τελικά εγκαινιάστηκε από τον Αδριανό⁴⁷.

ΓΙΑΝΝΗΣ Ζ. ΤΖΙΦΟΠΟΥΛΟΣ
Πανεπιστήμιο Κρήτης

Addendum

Ένας τρίτος οδοδείκτης της εποχής του Τραϊανού ανακαλύφθηκε στους Μαχαίρους, στην ευρύτερη περιοχή της Απτέρας, του οποίου η δημοσίευση ετοιμάζεται από τη Β. Νινιού-Κινδελή και τη M.W. Baldwin Bowsky. Για τη Δίκτυννα και τη λατρεία της στην Κρήτη, βλ. επίσης Κ. SPORN, *Heiligtümer und Kulte Kretas in klassischer und hellenistischer Zeit*, Heidelberg 2002.

χαρακτηριστικό μόνο των αυτοκρατορικών χρόνων. Πρόσφατα ο Stefanakis (STEFANAKIS 2000, σ. 79-90) έδειξε με πειστικό τρόπο ότι η παράσταση του θηλαζόμενου βρέφους από μία σκύλα σε νομίσματα της Κυδωνίας του 2^{ου} αιώνα π.Χ. μάλλον αποτελεί επιρροή ρωμαϊκών προτύπων, ενώ ο Metenidis (METENIDIS 1998, σ. 117-122) πρότεινε με πειστικά επιχειρήματα ότι η παράσταση της Εφέσιας Αρτέμιδος σε νομίσματα της Γόρτυνας του 68-66 π.Χ. αποτελεί επιλογή και προπαγάνδα του Μετέλλου.

⁴⁶ HARRISON 1993, σ. 222-223, και BENNETT 1997, σ. 205-213, κυρίως 213. Ο Κλεάνθης Σιδηρόπουλος, τον οποίο ευχαριστώ θερμά για τις χρήσιμες υποδείξεις και τις συζητήσεις σχετικά με τη χρονική συγκυρία του νομίσματος του Τραϊανού και των επιγραφικών κειμένων των

οδοδεικτών, θεωρεί πιθανόν η κοπή του νομίσματος με τη μοναδική παράσταση της Δίκτυνας επί Τραϊανού να έγινε για τη χρηματοδότηση της κατασκευής του οδικού άξονα Δικτυνναίου-Γόρτυνας.

⁴⁷ Ευχαριστώ τον καθηγητή κ. Antonino Di Vita για την πρόσκλησή του να συμμετάσχω στο Διεθνές Συνέδριο της Ιταλικής Αρχαιολογικής Σχολής *Creta romana e protobizantina* και τους αιμοατές της ανακοίνωσης αυτής για τα χρήσιμα σχόλια. Το κείμενο είναι το ίδιο με αυτό της ανακοίνωσης με την αναγκαία προσθήκη των σημειώσεων. Για τις επικοινωνητικές συζητήσεις και τις χρήσιμες υποδείξεις τους στην εργασία αυτή ευχαριστώ θερμά τους Π. Θέμελη, Α. Χανιώτη, F. Graf, S.I. Johnston, Σ.Α. Φραγκουλίδη, Ειθ. Γαβριλάκη και Γ.Α. Πίτσουλα.

Βιβλιογραφία

- BELGIORNO 1994 - M.R. BELGIORNO, *Riconoscizione nel territorio dell'antica Sybrita*, in ROCCHETTI 1994, σ. 201-227.
- BENNETT 1997 - J. BENNETT, *Trajan Optimus Princeps. A Life and Times*, London 1997.
- BESCHI 1974 - L. BESCHI, *Adriano a Creta*, in *Studi in onore di Doro Levi*, II, 1974, pp. 219-226.
- BIRLEY 1997 - A.R. BIRLEY, *Hadrian. The Restless Emperor*, London and New York 1997.
- BOWSKY 1999 - M.W. BALDWIN BOWSKY, *The Business of being Roman. The prosopographical evidence*, in CHANIOTIS 1999, pp. 305-347.
- DEN BOER 1955 - W. DEN BOER, *Religion and Literature in Hadrian's Policy*, *Mnemosyne* Ser. IV 8, 1955, σ. 123-144.
- DEN BOER 1975 - W. DEN BOER, *Trajan's Deification and Hadrian's Succession*, *AncSoc* 6, σ. 203-212.
- BUXTON 1995 - B.A. BUXTON, *Diktynna. Myth and Cult*, MA Thesis, Victoria University of Wellington, 1995.
- CHANIOTIS 1988 - A. CHANIOTIS, *Habgierige Götter, habgierige Städte. Heiligtumsbesitz und Gebietsanspruch in den kretischen Staatsverträgen*, *Ktēna* 13, 1988, σ. 21-39.
- CHANIOTIS 1991 - A. CHANIOTIS, *Von Hirten, Kräutersammlern, Iphoben und Pilgern. Leben auf den Bergen im antiken Kreta*, *Ktēna* 16, 1995, σ. 93-109 (= *Nature et paysage dans la pensée et l'environnement des civilisations antiques. Actes du Colloque de Strasbourg, 11-12 juin 1992*, Paris 1996, σ. 91-107).
- CHANIOTIS 1995 - A. CHANIOTIS, *Problems of 'Pastoralism' and 'Transhumance' in Classical and Hellenistic Crete*, *Orbis Terrarum* 1, 1995, σ. 39-89.
- CHANIOTIS 1996a - A. CHANIOTIS, *Die Verträge zwischen kretischen Städten in hellenistischer Zeit*, Stuttgart 1996.
- CHANIOTIS 1996b - A. CHANIOTIS, *Die kretischen Berge als Wirtschaftsraum*, in F. OLSHAUSEN, S. SONNABEND (eds.), *Gebirgsland als Lebensraum. Stuttgarter Kolloquium zur historischen Geographie des Altertums 5, 1993*, *Geographica Historica* 8, Amsterdam 1996, σ. 255-266.
- CHANIOTIS 1999 - A. CHANIOTIS (ed.), *From Minoan Farmers to Roman Traders. Sidelights in the economy of ancient Crete*, Stuttgart 1999.
- CHANIOTIS (υπό εκτύπωση) - A. CHANIOTIS, *Heiligtum und Stadtgemeinde im klassischen und hellenistischen Kreta (υπό εκτύπωση)*.
- CHANIOTIS, PREUSS 1990 - A. CHANIOTIS, G. PREUSS, *Neue Fragmente des Preisedikts von Diokletian und weitere lateinische Inschriften aus Kreta*, *ZPE* 80, 1990, σ. 189-202.
- COLE 2000 - S.G. COLE, *Landscapes of Artemis*, *CW* 93, 2000, σ. 471-481.
- COLLART 1935 - P. COLLART, *Une réfection de la «via Egnatia» sous Trajan*, *BCH* 59, 1935, σ. 395-415.
- COLLART 1976 - P. COLLART, *Les milliaires de la «via Egnatia»*, *BCH* 100, 1976, σ. 177-200.
- DILLON 1997 - M. DILLON, *Pilgrims and Pilgrimage in Ancient Greece*, London and New York 1997.
- DRÄGER 2000 - M. DRÄGER, *Überlegungen zu den Reisen Hadrians durch Kleinasien*, *Klio* 82, 2000, σ. 208-216.
- DUNCAN-JONES 1994 - R. DUNCAN-JONES, *Money and Government in the Roman Empire*, Cambridge 1994.
- VAN EFFENTERRE 1990 - H. VAN EFFENTERRE, *Tibère et la Crète*, *Cretica Selecta* II, Amsterdam 1990, pp. 779-788 (= *Recueil Plassart* 1976, pp. 205-214).
- EISNER 1992 - J. EISNER, *Pausanias: A Greek Pilgrim in the Roman World*, *Past & Present* 135, 1992, σ. 3-29.
- EISNER 1995 - J. EISNER, *Art and the Roman Viewer. The Transformation of Art from the Pagan World to Christianity*, Cambridge 1995.
- FOLLET 1992 - S. FOLLET, *Hadrien ktistes kai nikistes: lexicographie et realia*, in F. LÉTOU BLON (ed.), *La langue et les textes en grec ancien. Actes du colloque Pierre Chantraine (Grenoble, 5-8 Septembre 1989)*, Amsterdam 1992, σ. 241-254.
- GONDICAS 1988 - D. GONDICAS, *Recherches sur la Crète occidentale de l'époque géométrique à la conquête romaine. Inventaire des sources archéologiques et textuelles, position du problème*, Amsterdam 1988.

- GOODCHILD 1950 - R.G. GOODCHILD, 1950, *Roman Milestones in Cyrenaica*, *PBSR* 18, 1950, σ. 83-91.
- GOUNAROPOULOU, HATZOPoulos 1985 - L. GOUNAROPOULOU, M.B. HATZOPoulos, *Les militaires de la voie égyptienne entre Heraclee des Lyncestes et Thessalonique*, Meletemata 1, Athens 1985.
- HADZISTELIOU PRICE 1978 - T. HADZISTELIOU PRICE, *Kourotrophos. Cults and Representations of the Greek Nursing Deities*, Studies of the Dutch Archaeological and Historical Society 8, Leiden 1978.
- HALFMANN 1986 - H. HALFMANN, 1986, *Itinera Principum. Geschichte und Typologie der Kaiserreisen im römischen Reich*, Stuttgart 1986.
- HARRISON 1988 - G.W.M. HARRISON, *Background to the First Century of Roman Rule in Crete*, in *Cretan Studies* 1, 1988, pp. 125-155.
- HARRISON 1993 - G.W.M. HARRISON, *The Romans and Crete*, Amsterdam 1993.
- HARRISON 1998 - G.W.M. HARRISON, *Crete the ordinary*, in CAVANAGH, CURTIS 1998, pp. 129-134.
- JOHNSTON 1990 - S.I. JOHNSTON, *Hekate Soteira. A Study of Hekate's Roles in the Chaldaean Oracles and Related Literature*, American Classical Studies 21, Atlanta 1990, σ. 24-26.
- JOHNSTON 1991 - S.I. JOHNSTON, *Crossroads*, *ZPE* 88, 1991, σ. 217-224.
- JOHNSTON 1999 - S.I. JOHNSTON, *Restless Dead. Encounters Between the Living and the Dead in Ancient Greece*, Berkeley, Los Angeles, London 1999.
- KANTA 1994 - A. KANTA, *The Post-Palatial Period in the Area of Amari. Trade and Communication Between the North and South Coasts of Crete*, in ROCCHETTI 1994, σ. 67-84.
- KIENAST 1990 - D. KIENAST, *Römische Kaisertabelle. Grundzüge einer römischen Kaiserchronologie*, Darmstadt 1990.
- KIRSTEN 1951 - E. KIRSTEN, *Siedlungsgeschichtliche Forschungen in Westkreta*, in F. MATZ (ed.), *Forschungen auf Kreta 1942*, Berlin 1951, σ. 118-152, πιν. 105-122.
- KIRSTEN 1974 - E. KIRSTEN, *Phaistos und Kydonia, Korion und Sybrita*, in *Antichità Cretesi. Studi in onore di Doroteo Levi* II, Catania 1974, σ. 81-88.
- KNEISSL 1969 - P. KNEISSL, *Die Siegestitulatur der römischen Kaiser*, Hypomnemata 23, Göttingen 1969.
- KRAUS 1960 - T. KRAUS, *Hekate. Studien zu Wesen und Bild der Göttin in Kleinasien und Griechenland*, Heidelberger Kunstgeschichtliche Abhandlungen Band 5, Heidelberg 1960.
- LANGDON 2000 - M.K. LANGDON, *Mountains in Greek Religion*, *CW* 93, 2000, σ. 461-470.
- DE LIGHT 1993 - L. DE LIGHT, *Fairs and Markets in the Roman Empire. Economic and Social Aspects of Periodic Trade in a Pre-Industrial Society*, *Dutch Monographs on Ancient History and Archaeology* 11, Amsterdam 1993.
- MACMULLEN 1959 - R. MACMULLEN, *Roman Imperial Building in the Provinces*, *HSCP* 64, 1959, σ. 207-235.
- MANGANARO 1965 - G. MANGANARO, *Nuove iscrizioni della Creta centrale ed orientale*, in *RAL* 20.5-6, 1965, pp. 295-307.
- METENIDIS 1998 - N. METENIDIS, *Artemis Liphsia: the Political Significance of the Metellus Coins*, in CAVANAGH, CURTIS 1998, σ. 117-122.
- PAUTASSO 1994-95 - A. PAUTASSO, *Αρχαία Κρήνη και Κορήνη. Osservazioni sull'attività di proconsoli nella provincia nei primi secoli dell'impero*, *AAAtene* LXXII-LXXIII 1994-95 (1999), σ. 75-108.
- PRICE 1984 - S.R.F. PRICE, *Rituals and Power. The Roman Imperial Cult in Asia Minor*, Cambridge 1984.
- RAUH 1993 - N. RAUH, *The Sacred Bands of Commerce. Religion, economy, and Trade Society at Hellenistic Roman Delos, 166-87 B.C.*, Amsterdam 1993.
- ROCCHETTI 1994 - J. ROCCHETTI (ed.), *Sybrita. La valle di Amari fra bronzo e ferro*, *Incunabula Graeca* 96, Roma 1994.
- SANDERS 1982 - I.E. SANDERS, *Roman Crete. An Archaeological Survey and Gazetteer of Late Hellenistic, Roman and Early Byzantine Crete*, Warminster 1982.
- SCAFA 1994 - A. SCAFA, *Su-ki-ri-ta / Σόβριτα*, in ROCCHETTI 1994, σ. 165-199.
- SIMÓN, POLO 2000 - F.P. SIMÓN, F.P. POLO, *Mario Gratidiano, los compita y la religiosidad popular a fines de la republica*, *Klio* 82, 2000, σ. 154-170.
- DE SOUZA 1998 - P. DE SOUZA, *Late Hellenistic Crete and the Roman Conquest*, in CAVANAGH, CURTIS 1998, σ. 112-116.
- SPORN 2001 - K. SPORN, *Auf den Spuren der kretischen Diktynna*, *ΘΕΑΚΗ* Festschrift für Jörg Schäfer zum

75. *Geburstag am 25. April 2001*, S. BÖHM, K.-V. EICKSTEDT (eds.), Würzburg 2001, pp. 225-233.
- STEFANAKIS 2000 - Μ. ΣΤΕΦΑΝΑΚΗΣ, *Kydon the Oikist or Zeus Cretagenes Kynotraphes? The Problem of Interpreting Cretan Coin Types*, *Eulimene* 1, 2000, σ. 79-90.
- ΤΖΕΔΑΚΗΣ ET AL. 1989 - Υ. ΤΖΕΔΑΚΗΣ ET AL., *Les routes minoennes: Rapport préliminaire. Défence de la circulation ou circulation de la défense*, *BCH* 113, 1989, σ. 43-75.
- ΤΖΕΔΑΚΗΣ ET AL. 1990 - Υ. ΤΖΕΔΑΚΗΣ ET AL., *Les routes minoennes: le poste de Χοιρόμανδρες et le contrôle des communications*, *BCH* 114, 1990, σ. 43-65.
- WEITER, JANTZEN 1951 - U. WEITER, G. JANTZEN, *Das Diktynnaion*, in F. MATZ (ed.), *Forschungen auf Kreta 1942*, Berlin 1951, σ. 106-117, πιν. 1-2, σ. 76-104.
- WILLETTS 1962 - R.F. WILLETTS, *Cretan Cults and Festivals*, London 1962.
- WILLETTS 1990 - R.F. WILLETTS, *Economy and society (with particular reference to Western Crete)*, in *Πεπραγμένα του ΣΤ' Κρητολογικού Συνεδρίου*, Α2, Χανιά 1990, σ. 381-391.
- WROTH 1886 - W. WROTH, *Catalogue of the Greek Coins of Crete and the Aegean Islands*, London 1886.
- ΘΕΜΕΛΗΣ 1991-93 - Π. Γ. ΘΕΜΕΛΗΣ, *Αρχαιολογικές ειδήσεις 1989-91, Νομός Ρεθύμνης, Επαρχία Μυλοποτάμου, Ελεύθερα, Κρητ. Εστία* 4, 1991-93, σ. 247-257, σχ. 4-5, εντ. 6-11.
- ΘΕΜΕΛΗΣ 1994-96 - Π. ΘΕΜΕΛΗΣ, *Αρχαιολογικές ειδήσεις: ανασκαφή Ήλεούθερνας, Τομέας Ι. Ήλεούθερνα (η συνοικία)*, στο *Κρητική Εστία* 5, 1994-96, σ. 267-283.
- ΚΑΛΟΚΥΤΗΣ 1959 - Κ.Δ. ΚΑΛΟΚΥΤΗΣ, *Ανασκαφή βυζαντινής βασιλικής εις Βεράν Ήπισκοπην Κρήτης*, *ΙΛΑΕ* 1959 (1965), σ. 230-239, πιν. 179-184.
- ΝΙΝΙΟΥ-ΚΙΝΔΕΛΗ 1990 - Β. ΝΙΝΙΟΥ-ΚΙΝΔΕΛΗ, *Στοιχεία για την οδική σύνδεση της Λισού με την Υδακίνα και την Έλωρο*, *Πεπραγμένα του Στ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ. Α2, Χανιά 1990, σ. 49-55.
- ΠΙΚΟΥΛΑΣ 1988 - Γ.Α. ΠΙΚΟΥΛΑΣ, *Η Νότια Μεγαλοπολιτική Χώρα από τον 8^ο ως τον 4^ο μ.Χ. αιώνα [Συμβολή στην τοπογραφία της]*, *Ησπς*, 'Η Μεγάλη Βιβλιοθήκη 1, Αθήνα 1988.
- ΠΙΚΟΥΛΑΣ 1992-98α - Γ.Α. ΠΙΚΟΥΛΑΣ, *Miliaria Peloponnesi*, *Ησπς* 10-12, 1992-98, σ. 305-311.
- ΠΙΚΟΥΛΑΣ 1992-98β - Γ.Α. ΠΙΚΟΥΛΑΣ, *Τεθρονισμοί Πελοποννήσου*, *Ησπς* 10-12, 1992-98β, σ. 313-325.
- ΠΙΚΟΥΛΑΣ 1995 - Γ.Α. ΠΙΚΟΥΛΑΣ, *Όδικό δίκτυο και άμυνα. Από την Κόρινθο στο Άργος και την Άρκαδία*, *Ησπς*, 'Η Μεγάλη Βιβλιοθήκη 2, Αθήνα 1995.
- ΣΤΑΙΝΧΑΟΥΕΡ 1992-98 - Γ. ΣΤΑΙΝΧΑΟΥΕΡ, *Τρία μιλάρια από τη Λακωνία*, *Ησπς* 10-12, σ. 277-296, πιν. 43-46.
- ΣΤΑΙΝΧΑΟΥΕΡ 1993 - Γ. ΣΤΑΙΝΧΑΟΥΕΡ, *Ένα Λακωνικό ανάθημα στη Δίχτυνα*, *Αρχάον* 6, 1993, σ. 76-88.
- ΤΖΙΦΟΠΟΥΛΟΣ 1999 - Γ.Ζ. ΤΖΙΦΟΠΟΥΛΟΣ, *Παρατηρήσεις σε τέσσερις επιγραφές σπηλαίων του Νομού Ρεθύμνης (IC.Π.ν.37, 38, xviii.1, SFG xxxvi 808)*, *Ησπς* 13, σ. 213-224, πιν. 49-52.
- ΦΑΡΑΚΛΑΣ ET AL. 1998 - Ν. ΦΑΡΑΚΛΑΣ, κ.ά., *Οι επικράτειες των αρχαίων πόλεων της Κρήτης*, Σειρά Ρίθυμνα 6, Ρέθυμνο 1998.
- ΧΡΗΣΟΣΤΟΜΟΥ 1998 - Π. ΧΡΗΣΟΣΤΟΜΟΥ, *Η Θεσσαλική θεά Ήν(ν)οδία ή Φεραία θεά*, Δημοσιεύματα του ΑΔελφ 64, Αθήνα 1998.